

MALTA SÜRGÜNLERİ ARASINDA BİR DİVAN-I MUHASEBAT MÜMEYYİZİ: MACİT BEY*

A DİVAN-I MUHASEBAT MÜMEYYİZİ AMONG THE MALTESE EXILES:
MACİT BEY

Bayram AKÇA** - Seher AKÇA***

Geliş Tarihi/Received:21.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:27.06.2022

AKÇA, Bayram - AKÇA, Seher, (2022), "Malta Sürgünleri Arasında Bir Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi: Macit Bey", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 301-318.

Öz

Osmanlı Devleti bünyesinde sadık millet olarak bilinen Ermeniler Tanzimat Fermanı ve İslahat Fermanı'nın azınlıklara getirdiği hakları kullanarak 1863 yılında dönemin padişahına Ermeni Milleti Nizamnamesini onaylattı. Ancak Ermeniler esas sevindiren olay 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi oldu. Bu savaş sonrası imzalanan önce Ayastefanos Antlaşması ve sonra da Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti'ne, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu'da, ıslahat yapma yükümlülüğü getirdi. Osmanlı Devleti bu ıslahatları yapmayınca Ermeniler birçok isyan çıkardı. I. Dünya Savaşı başlayınca Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak zorunda kaldı. Bu cephelerden birisi Kafkas Cephesi idi. Bu cephede Osmanlı Devleti yenilince Ermeniler Doğu Anadolu'da tekrar isyanlar çıkarıp katliama başladı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 27 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni Tehcir Kanunu'nu çıkardı. Ermeni Tehciri Kanununun uygulanmasında görev alanlardan birisi de Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey idi. Erzincan Ermenilerinin Urfa, Suriye ve Musul Bölgesi'ne güvenli bir şekilde gönderilmesinde Macit Bey de görev aldı. 11 Aralık 1918 tarihinde ise Macit Bey Erzincan Ermeni Tehciri nedeniyle tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne konuldu. İzmir'in işgali nedeniyle İstanbul'da güvenliğin tehlikeye düşmesi üzerine Bekirağa Bölüğündeki 78 kişi Malta Adası'na sürgüne gönderildi. Bu kişiler arasında Macit Bey de vardı. Macit Bey Malta Adası'nda İngilizler tarafından yargılanmak istendi ise de bir sonuç çıkmadı. 6 Eylül 1921 tarihinde ise aralarında Macit Bey'in de olduğu 15 kişi Malta Adası'ndan kaçarak İtalya'ya geçti. Bunlardan Macit Bey İtalya'dan önce Almanya'ya oradan da Anadolu'ya geçerek Ankara'ya geldi. Ankara Hükümeti de Milli Mücadele taraftarı Macit Bey'e maaş bağladı. Malta Adası'ndan kaçan bu 15 kişi Milli Mücadele taraftarı idi. Bu nedenle Anadolu'ya geldikten sonra Ankara Hükümeti'nin değişik kurumlarında görev aldılar.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Ermeni, Tehcir, Macit Bey, Malta Adası*

*Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı yapmışlardır.

*Prof.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üni, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, abayram@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7396-3498>).

**Doç.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üni, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, seherakca@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4987-8087>).

Abstract

The Armenians, known as the loyal nation within the Ottoman State, used the rights that the Tanzimat Fermanı and the Reform Edict brought to the minorities, and in 1863, urged the Sultan of the period to approve the Armenian Nation Regulation. However, the event that made the Armenians happier was the Ottoman Empire's loss of the Ottoman-Russian War of 1877-1878. After this war, first the Treaty of San Stefano and then the Treaty of Berlin, brought the Ottoman Empire an obligation to make reforms in Eastern Anatolia, where Armenians were densely populated. When the Ottoman Empire did not make these reforms, the Armenians started many rebellions. When World War I started, the Ottoman Empire had to fight on many fronts. One of these fronts was the Caucasian Front. When the Ottoman Empire was defeated on this front, the Armenians revolted in Eastern Anatolia and started massacres. Thereupon, the Ottoman State enacted the Armenian Relocation Law on May 27, 1915. One of those who took part in the implementation of the Armenian Relocation Law was Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey. Macit Bey also took part in the safe deportation of Erzincan Armenians to Urfa, Syria and the Mosul Region. On December 11, 1918, Macit Bey was arrested due to the Erzincan Armenian Deportation and was put in the Bekirağa Division. As the security in Istanbul was compromised due to the occupation of Izmir, 78 people in Bekirağa Squadron were exiled to the Island of Malta. Among these people was Mr. Macit. Although Macit Bey wanted to be tried by the British on the Island of Malta, no result came out. On September 6, 1921, 15 people, including Macit Bey, escaped from the Island of Malta and went to Italy. Among them, Macit Bey went to Germany before Italy and then to Anatolia and came to Ankara. The Ankara Government also gave a salary to Macit Bey, who was a supporter of the National Struggle. These 15 people who fled from Malta were supporters of the National Struggle. For this reason, after coming to Anatolia, they took charge in different institutions of the Ankara Government.

Keywords: *Ottoman Empire, Armenian, Deportation, Macit Bey, Malta Island*

Giriş

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeniler “Millet-i Sadıka” olarak biliniyordu. Ancak 19.yüzyıldan itibaren Ermeniler, Fransız İhtilali'nin etkisi, Batılı Devletlerin desteği ve Ermeni Kilisesi'nin teşviki ile bağımsızlık hareketine kalkıştı. Osmanlı Devleti Müslim ve gayri Müslim vatandaşlarının haklarında yeni düzenlemeler yapmak için 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ve 1856 yılında da Islahat Fermanı'nı ilan etti. Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın getirdiği hakları iyi kullanan Ermeniler 1860 yılında “Ermeni Milleti Nizamnamesini hazırladı ve 1863 yılında da bunu dönemin Padişahı Abdülaziz'e onaylattı. Bu nizamnamenin kabulünden sonra Ermeniler arasında Türk düşmanlığı hızla artmaya başladı. 1876 yılında Meşrutiyetin İlanı Ermeniler arasında sevinçle karşılandı. Ancak Ermenileri esas sevindiren olay 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı oldu. Bu savaş sırasında Ermeni Kilisesi Ermeni Milli Meclisini toplayarak Osmanlı Devleti'ne karşı Rusları destekleme kararı aldı. Savaşın sonlarına doğru Ermeni Kilisesi Ermeni Milli Meclisini tekrar toplayarak, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Devleti'nin bazı ıslahatlar yapmasını içeren bir muhtırayı Ruslara sundu. Osmanlı Devleti savaşı kaybedince Rusya ile Osmanlı Devleti arasında önce yapılan Ayastefenos Antlaşması'nın 16.maddesinde ve daha sonra bu antlaşmayı telafi eden Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinde Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde ıslahat yapmayı kabul etti. Böylece Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline geldi. II. Abdülhamit Berlin Antlaşması'nda vaat edilen ıslahatları yerine getirmeyince Ermeni komiteciler 1890 ile 1908 yılları arasında Erzurum Ayaklanması, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikastı gibi ondan fazla olay çıkararak seslerini kamuoyuna duyurmaya çalıştılar¹.

II. Meşrutiyetin ilanı ile Ermeni komiteciler faaliyetlerine bir süre ara verdi. Ancak 1912 yılından itibaren Ermeniler Batılı Devletlerin de desteği ile Ermeni Islahat Projesini tekrar gündeme getirdi. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Ermeni Islahat Projesi rafa kalktı ve Osmanlı- Ermeni ilişkileri yeni bir safhaya girdi².

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Ermeniler bir taraftan Kafkas Cephesi'nde Rus saflarına geçerek Osmanlı Devletine karşı savaşmaya başladı diğer taraftan da bölgede isyanlar çıkararak Türklere karşı zalimce katliamlara girişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 24 Nisan 1914 tarihinde vilayetlere birer genelge göndererek Ermeni Komitelerinin şubelerini kapattı ve ileri gelenlerini tutuklattı. Bu tedbirle olayları durmaması üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti Tehcir Kanunu'nu çıkardı ve bunu da 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlamak üzere yürürlüğe koydu. 30 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti tehcir işlemlerinin nasıl yapılacağına dair 15 maddelik bir genelge yayınladı. Ermeni Tehciri sırasında iklim şartları ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle bazı Ermeniler telef oldu. Ancak savaş sırasında Ermeni komitecilerinin katlettiği Müslüman-Türk sayısı ölen Ermeni sayısından çok daha fazla idi³.

Daha I. Dünya Savaşı sırasında Batılı Devletler Ermeni Tehcirinden dolayı dönemin hükümet üyeleri ile sivil ve askeri bürokratları sorumlu tutacaklarını açıklamıştı. 7 Ekim

1 Bayram Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s.3-8.

2 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt. II/3 Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1989, s.108-178.

3 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s.277-280, Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1989, s.17-19.

1918 tarihinde Talat Paşa Hükümeti'nin istifası ile yerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümet tehirciye tabi tutulan Ermenilerin geri dönmeleri ve Mondros Mütarekesini imzalamak gibi işlere imza attı. Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın yurt dışına kaçması üzerine 9 Kasım 1918 tarihinde bu hükümet istifa etti ⁴.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin istifası ile yerine 11 Ekim 1918 tarihinde Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümet, 23 Kasım 1918 tarihinde tehirciye ilgili " Tahkik-i Fecayi Komisyonu" kurdu, 14 Aralık 1918 tarihinde tehirciden dolayı suçlananların çeşitli yerlerde kurulacak Divan-ı Harp Mahkemelerinde yargılanmalarına karar verdi ve ilk Divan-ı Harp Mahkemesi de 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da kuruldu.12 Ocak 1919 tarihinde I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası ile yerine 13 Ocak 1919 tarihinde II. Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu.18 Ocak 1919 tarihinde Sadrazam ve Hariciye Nazırını ziyaret eden Amiral Calthorpe Ermeni tehirci ile ilgisi olanların hemen cezalandırılmasını istedi.23 Ocak 1919 tarihinde ise İngiliz Hükümeti Türk savaş suçluları konusunda bir plan hazırlayarak bunu 5 Şubat 1919 tarihinde Amiral Calthorpe'ye ilettili. Bu savaş suçluları arasında 1- I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere zorbalık edenler 2- Ermeni mallarının yağmalanmasına katılanlar da vardı⁵.

3 Mart 1919 tarihinde Padişah ile hükümetin anlaşamaması üzerine Tevfik Paşa Hükümeti istifa etti ve yerine 4 Mart 1919 tarihinde I. Damat Ferit Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümetin ilk işi İttihat ve Terakki Partisi üyeleri ile Ermeni Tehirci sanıklarının yargılayacak mahkemelerin üyelerini değiştirmek oldu. 8 Nisan 1919 tarihinde Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi Ermeni tehirci nedeniyle Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i idama mahkûm etti ve idam 10 Nisan 1919 tarihinde yerine getirildi. Hükümet bir taraftan Ermeni tehirci suçuyla birçok kişiyi yargılarken diğer yandan da tehirciye tabi tutulan Rum ve Ermenilerin eski yerlerine dönmeleri için çalışmalar yapıyordu. 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine I. Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etti. Ancak 19 Mayıs 1919 tarihinde tekrar II. Damat Ferit Paşa Hükümeti kuruldu. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali Türkiye'de havayı birden bire değiştirdi. İngilizler Bekiraga Bölüğünde bulunan tutukluları güvende tutamayacağını anladı ve bunları Malta'ya göndermeye karar verdi.23 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda İzmir'in işgaline karşı büyük bir protesto mitingi yapılacağı duyuruldu. Bu haberden çekinen Damat Ferit Paşa Hükümeti 40 siyasi suçluyu serbest bıraktı. Bu haber İngilizleri daha da telaşlandırdı. Bunun üzerine İngilizler 28 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'dan 78 tutukluyu "Prensese Ena" adlı İngiliz gemisi ile Malta'ya sürgüne gönderdi. Bu kişiler arasında 2704 numarası ile Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey de vardı⁶.

A-Macit Bey'in Eğitim-Öğretimi ve Meslek Hayatı

1881 yılında İstanbul'da doğan Macit Bey, Rüşumat Emaneti Muhasebecisi Müteveffa Talat Bey'in oğlu idi. Sıbyan ve Nümune-i Terakki Mekteplerinde okuduktan sonra Mekteb-i Tefeyyüz'de bir süre ilim ve fen dersleri alarak mezun oldu. Macit Bey'in Mekteb-i İbtidai ve Mekteb-i Tefeyyüz'den birincilik ile mezun olduğu diplomasında yazılıdır. Macit Bey, Kasım 1899 senesinde Türkçe okur-yazar olarak Rüşumat Emaneti Muhasebe Kaleminde

4 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Cilt. I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1959,s.3-10, Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1987,s.153-163.

5 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul,1985,s.36-40.

6 Şimşir, *a.g.e.*, s.106-112.

işe başladı. Sonra Macit Bey 30 Mayıs 1901 tarihinde 50 kuruş maaş ile aynı kalemin Masarifat- ı Merkeziye Kitabete refakatine tayin edildi. Daha sonra sırasıyla Macit Bey'in maaşı, 28 Ağustos 1901 tarihinde 25 kuruş, 20 Ağustos 1902 tarihinde 50 kuruş, 26 Mayıs 1903 tarihinde 20 kuruş, 16 Kasım 1903 tarihinde 20 kuruş, 18 Mayıs 1904 tarihinde 20 kuruş, 8 Ağustos 1904 tarihinde 15 kuruş, 9 Mayıs 1905 tarihinde 25 kuruş, 14 Ocak 1906 tarihinde 25 kuruş zam ile 250 kuruşa ulaştı.

Macit Bey'in maaşı, 1 Eylül 1906 tarihinde 400 kuruşa, 27 Şubat 1907 tarihinde 450 kuruşa, 2 Haziran 1907 tarihinde 650 kuruşa yükseltildi. 27 Kasım 1907 tarihinde Macit Bey aynı maaş ile Masarifat-ı Merkeziye Kâtipliğine nakil edildi.

2 Mart 1908 tarihinde Macit Bey terfi ederek maaşı 700 kuruş oldu. 14 Ağustos 1909 tarihinde yapılan maaş düzenlemesi ile Macit Bey yeni kurulan Daire-i Hesabiye I. Şubesi, Sınıf-ı Sani Kitabetine tayin edildi.25 Haziran 1910 tarihinde ise Macit Bey bazı mali düzenlemeler nedeniyle aynı maaş ile Daire-i Hesabiye I.Şubesi, Sınıf-ı Sani Kitabetine asaleten atandı. 14 Haziran 1910 tarihinde de Macit Bey 900 kuruş maaş ile aynı şubenin I. Sınıf Kitabetine terfi etti. Bu bilgiler Macit Bey'in 15 Ekim 1910 tarihli vukuat pusulasında yazılıdır. Yukarıdaki görevleri icra ederken Macit Bey'in iyi hali ve çalışkan bir devlet memuru olduğu Rusumet Emaneti Muhasebesi tarafından tasdik olundu. Macit Bey'in mülazımat müddeti, görevlendirme tarihi ve aldığı maaş miktarının kayıtlara uygun olduğu Terceme-i Hal varakasında yer almıştır⁷.

18 Kasım 1913 tarihinde daha önce Bab-ı Ali Tahsilat Sandığı hesap teftişi görevli komisyonunda bulunduğu için Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey'in yine aynı komisyonunda yer alarak pazar ve Salı günleri yapılacak toplantılara katılması talep edildi⁸.

B-Erzincan Ermeni Tehciri ve Macit Bey

I. Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı Devleti birden fazla cephede savaşmak zorunda kaldı. Bu cephelerden birisi de Kafkas Cephesi idi. III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu cephenin açılmasına karşı çıktı. Ancak cephe mutlaka açılacak ise en azından bahar ayının beklenmesi gerektiğini savundu. Bu isteği kabul edilmeyince Hasan İzzet Paşa görevinden istifa etti. Tüm uyarılara rağmen Enver Paşa 22 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış harekâtını başlattı. Bu harekât tam bir felaketle sonuçlandı.1915 baharında Ruslar Van, Bitlis ve Muş'a girdi⁹.

İşte tam bu sırada yani I. Dünya Savaşı'nın başından beri bir taraftan Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olduğu görüntüsü veren diğer taraftan da gizli gizli silahlanma yoluna giden Ermeni komitecileri Kafkas Cephesi yenilgisi sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nde Müslüman-Türklere karşı zalimce katliama başladı. İşte I. Dünya Savaşı döneminde Ermenilerin çıkardığı isyanlardan bazıları şunlardı; Adana Ayaklanması, Zeytin Ayaklanması, Bitlis Vilayetindeki Ayaklanmalar, Erzurum Vilayetindeki Ayaklanmalar (Erzincan Sancağı), Ma'muratül Aziz Vilayetindeki Ayaklanmalar, Diyarbakır Vilayetindeki Ayaklanmalar, Sivas Vilayetindeki Ayaklanmalar, Van Vilayetindeki Ayaklanmalar¹⁰.

7 DH. SAİD d.00170.

8 BEO.004232.317375.002.

9 Fahir Armaoğlu,20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt. I,1914-1980,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992,s.111-143.

10 Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay, ATASE Yayınları, Ankara,1992,s.220-260.

Osmanlı Devleti başlangıçta olaylara sessiz kaldı. Ama aynı zamanda Ermeni ileri gelenleri de uyarmayı ihmal etmedi. Olayların hızla artması üzerine Osmanlı Devleti 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere bir genelge göndererek “Ermeni komitelerinin şubelerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve ileri gelenlerinin tutuklanmasını” istedi¹¹.

24 Nisan 1915 tarihinde Ermenilerle ilgili yayınlanan genelgeden istenen sonuç alınamayınca 26 Nisan 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek savaş bölgesindeki Ermenilerin bölge dışına gönderilmesini istedi. Enver Paşa'nın bu talebini Dâhiliye Nezareti değerlendirmeye alarak 27 Mayıs 1915 tarihinde “Hıyaneti görülen Ermenilerin göç ettirilmesini” içeren geçici Ermeni Tehciri kanununu çıkardı. Bu kanun 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vakayî'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Ayrıca Osmanlı Devleti yer değiştirme işleminin belli bir sistem içinde yapılması için de 30 Mayıs 1915 tarihinde 15 maddelik bir genelge yayınladı¹².

Bunun üzerine dönemin Osmanlı Hükümeti Tehcir Kanunu'nu Erzincan Sancağında da uygulamaya koydu. İşte bu bağlamda 30 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanan ve Ermenilerin sevk ve iskânını düzenleyen genelge gereğince İstanbul'da çalışanlar da dâhil olmak üzere birçok Osmanlı devlet memuru tehcir bölgesinde görevlendirildi. Bu devlet memurlarından birisi de Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey idi¹³.

Erzincan Sancağındaki Ermeniler, Erzurum'daki 3.Ordu Kumandanı General Vehip Paşa'nın Erzincan Mutasarrıfı Memduh Bey'e gönderdiği bir yazı üzerine tehcire tabi tutuldu. Bu yazı geldikten sonra Mutasarrıf Memduh Bey kendisinin başkanlığında, Erzincan Mebusu Halet Bey, Erzincan Jandarma Kumandanı İsmail Hakkı Bey, İttihat ve Terakki Partisi Erzincan Sorumlusu Eczacı Mehmet Bey ve İttihat ve Terakki Partisi Erzincan Delegatesi Macit Bey'den oluşan bir komite oluşturdu. Bu komitede Macit Bey'in görevi, murakıp olarak Ermenilerin taşınması sırasında yapılacak yolsuzluk ve suiistimallerin önüne geçmektir. Bu komite Mayıs 1915 tarihinde Erzincan Sancağında yaşayan yaklaşık 2.200 Ermeni'nin bölgeden düzenli bir şekilde Urfa, Musul, Halep ve Suriye'ye göç ettirilmesi için çaba sarf etti¹⁴.

C-Erzincan Ermeni Tehciri Nedeniyle Macit Bey'in Tutuklanması

21 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Valiliğine gönderilen bir telgrafta, Erzincan'daki Ermenilerin sevkindeki tutumundan dolayı halkta olumsuz bir etki bırakan Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey'in İstanbul'a gönderilmesi istendi. Bu telgraf üzerine Macit Bey Erzincan'dan geri İstanbul'a döndü. 24 Ekim 1916 tarihli bir telgrafa göre ise, Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesi, Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit hakkında Erzincan'da sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin nakit paralarını ve eşyalarını gasp ettiği gerekçesi ile soruşturma başlattı¹⁵.

11 Gürün, a.g.e, s.277.

12 *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Haz. Hikmet Özdemir v. d, Türk Tarih Kurumu, Ankara,204,s.53-67, Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2009,s.56-78.

13 Kuruluşun Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi 1862-1923, T.C Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yıl Dönümü Yayınları, Ankara,2012,s.104.

14 Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Türk Savaş Suçluları "Dosyası"*, Türkçesi: Jülide Değirmenciler, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 2007,s. 60, 62,100,104,105,228,234,237, Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015,s.433-435.

15 Kuruluşun Cumhuriyete Sayıştay Tarihi, s.104.

Bu soruşturma üzerine Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesi, İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiye sinden Macit Bey'in ifadesinin alınmasını istedi. Bu durum üzerine Macit Bey ifadesinin istinabe yoluyla İstanbul'da alınarak telgrafla Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesine gönderilmesi konusunda bir dilekçe verdi. Ancak, Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesine tarafından İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umumiye' sine verilen bilgi, Macit Bey hakkında Ermeni mallarını gasp ettiği gerekçesiyle soruşturma açıldığı ve bu konuda ifadesinin alınması gerektiğinden ibaretti. Bunun üzerine İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umumiye' si Macit Bey hakkında kendilerine verilen bilginin yetersiz olduğunu ve bu nedenle Macit Bey'e sorulacak sorulardan istenilen cevapların alınamayacağını belirttikten sonra Dâhiliye Nezaretinden, Divan-ı Muhasebat'tan ve Erzurum Vilayetinden daha ayrıntılı bilgi istedi¹⁶.

11 Aralık 1918 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Macit Bey Erzincan'da yaşayan Ermenilerin Tehciri sırasında "Ermeni mallarını gasp etmek suçlamasıyla" tutuklandı ve Bekirağa Bölüğüne sevk edildi. Hatta Macit Bey ve beraberinde tutuklanan Muammer ve Memduh Beyler Bekirağa Bölüğünde bir süre diğer tutuklularla dahi görüşürülmedi¹⁷.

Macit Bey, Ermeni tehciri sırasında Ermeni mallarını gasp etme ve asayiş bozma suçlaması ile tutuklanarak hakkında iddianame hazırlanmasına rağmen İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesine çıkarılmadan 28 Mayıs 1919 tarihinde Malta'ya sürgüne gönderildi¹⁸.

Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları adlı eserde; 6 Ocak 1919 tarihi için "Bugün yine ziyaret günü, fakat ziyaretleri idareciler zorlaştırıyor. Hâlbuki ziyaretleri zorlaştıran idareciler herkesin otomobil sahibi olmadığını ve toplu ulaşım araçlarına mecbur olduğunu unutuyorlar. Korkaklığından veya kasten Kafkas Cephesi'nde bir fırkayı mahveden Polis Müdürü Halil Bey kendisini açığa çıkaran İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinden veya o dönem görev yapan idareci ve memurlardan intikam almak istiyor. Hatta hapiste yatan kişilerin ailelerinin ziyaretlerini zorlaştırarak bundan adeta zevk alıyor" diyor¹⁹.

Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları adlı eserde 11 Ocak 1919 tarihi için " Bugün yine ziyaret günü, iki gündür hava çok fena yağmurlu.....Buradaki tutuklular arasında ahlaki ve mizacı birbirinden farklı çok fazla kişi var. Muammer; tam bir yoksul kıyafetli, gayet mütereddit, Memduh; nispeten daha metin ve hiç olmazsa sahte cesaret göstermiyor ve Macit; zavallı, düşüncesi farklı, duygusu farklı ve icraatı farklı bir kişilik" der²⁰.

D-Ermeni Tehciri Nedeniyle Macit Bey'in Malta'ya Sürülmesi

İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanı Amiral Carlthorpe Ocak 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na "Osmanlı Devleti'nde suçlu oldukları kuşku götürmeyen kişilerin tutuklanarak yargılanmalarını" talep eden bir yazıyı gönderdi. Aynı yazıda Carlthorpe tutuklanacak

16 Kuruluştan Cumhuriyete Sayıştay Tarihi, s.104.

17Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir,1997,s.119.

18 Yeghiayan, *a.g.e.s.*60.

19 Bilgi,*a.g.e.s.*127-128.

20 Bilgi, *a.g.e.s.*129.

kişilerin sürgüne gönderilmesini de önerdi. Bu yazı gönderildiği zaman Osmanlı Devleti çoktan savaş dönemi kabinenin kovuşturmasına başlamıştı. Ancak İngilizler tutuklama ve yargılama işlemini uluslararası hukuka aykırı olarak kendileri yapmak istiyordu²¹.

İşte bu dönemde İngilizlerin sürgün kararını hazırlayan ve hızlandıran aşağıdaki nedenler ortaya çıktı

1- 25 Ocak 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğünden Diyarbakır eski Valisi Reşit Bey'in kaçtı. Bu olayı, İngiliz Yüksek Komiserliği ve İstanbul Hükümeti İttihat ve Terakki Partisi'nin bir tertibi olarak düşündü²²

2-10 Nisan 1919 tarihinde Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey Ermeni tehcirinden dolayı idam edildi. Kemal Bey'in cenaze namazına büyük bir kalabalık katıldı. Cenaze namaz sonrası bu kalabalık İngiliz Yüksek Komiserliği ve İstanbul Hükümeti'ni protesto etti²³.

3-28 Nisan 1919 tarihinden itibaren İttihat ve Terakki Hükümeti'nin nazırlarının ve genel merkez üyelerinin Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmaları başladı. Yargılananlar arasında Sadrazam Sait Halim Paşa, Şükrü Bey, Halil Bey v. b kişiler vardı. Ancak bu yargılamalarda mahkeme kendinden pek emin görünmüyordu. Sanıklar Ermeni kırımını iddialarını toptan inkâr ettiler. Bu nedenle yargılamalar gecikmeye başladı²⁴.

4-15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi. Bu olay başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde ateşli mitinglerle protesto edildi. Hatta İstanbul'daki mitingler sırasında Bekirağa Bölüğü'nün basılarak tutukluların serbest bırakılacağı dedikoduları yayılmaya başladı. Bunun üzerine Bekirağa Bölüğü'nün kontrolü İngiliz ve Fransız askerlerinin emrine verildi. Artık bu durumda İngilizlerin önünde iki şık vardı. Ya tutuklular serbest bırakılacak ya da başka bir yere sürgüne gönderilecekti ve burada Sevr Antlaşması hükümleri gereğince İngiliz mahkemelerinde yargılanacaktı²⁵.

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Bekirağa Bölüğündeki tutukluların sürgüne gönderilebileceği birkaç yer vardı. Bunlardan birisi Hindistan, birisi Mısır ve bir diğeri de Akdeniz'in ortasında kuş uçmaz ve kervan geçmez bir yer olan Malta Adası idi. İngilizler buraya sürülecek Türklerin bir daha asla kurtulamayacağını düşünüyordu²⁶.

28 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz Genel Karargahı'ndan Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir İngiliz Binbaşı'sı elinde isimleri bulunan ve çoğu da İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmakta olan 67 kişinin teslim edilmesini istedi. Bu kişilerin çoğu İttihat ve Terakki ara davasında yargılanmaktaydı. Bazıları da Ermeni tehciri sanığı idi. Tutukluların kaldığı Bekirağa Bölüğü'nün kapısını beş tane de nakliye aracı getirildi. Buradan alınan 67 kişi İngiliz askerlerinin muhafazası altında Galata'dan Arabyan Hanı'na ve oradan da Liman'da

21 Rıdvan Akın, "İttihat ve Terakki Hükümetleri' nin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt I*, İstanbul, 2014/1,s.88

22 Şimşir, *a.g.e.*,s.46-47.

23 Şimşir, *a.g.e.*, s.75.

24 Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa*, İstanbul,1992,s.85.

25 Seha Meray- Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması ile ilgili Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2020,156-158.

26 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul,1980,s.490.

bekleyen Princess Ena gemisine götürüldü. Gemiye götürülen diğer 11 kişi de İngilizler tarafından dağıtılan Kars Şurası (Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti) üyeleri idi²⁷.

28 Mayıs 1919 günü İstanbul'dan kalkan sürgün gemisi 29 Mayıs 1919 günü Limni Adası'nın Mondros Limanı'na uğradı ve buraya Amiral Calthorpe'nin birinci sınıf diye nitelediği 12 kişiyi bıraktı. Bunlar arasında Prens Abbas Halim Paşa, Mithat Şükrü(Bleda) Bey, Mahmut Kamil Paşa, Ziya Gökalp, Halil (Menteşe) Bey, Kara Kemal ve Ahmet Ağaoğlu gibi kişiler vardı. Doğrudan Malta'ya gidenler arasında ise; Dahiliye Nazırı Ali Fethi (Okyar) Bey, İzmir Valisi Rahmi Bey, Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat, İstanbul Mevki Kumandanı Ahmed Cevad Bey, Diyarbakır Valisi İbrahim Bedrettin Bey, İttihat Ve Terakki Katibi Ferid Bey, İttihat ve Terakki Temsilcisi Hoca Rifat Efendi, Şeyhlülislam Hayri Efendi, Şurayı Devlet Reisi Saip İbrahim Pirzade, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Mülkiye Müfettişi Şükrü (Kaya) Bey, Enver Paşa'nın Babası Hacı Ahmed Paşa ve Divan-ı Muhasebat Memuru Macit Bey v.b kişiler vardı²⁸.

2 Haziran 1919 tarihinde Prenses Ena gemisi Malta'ya ulaştı. Mondros Limanı'nda bırakılan 12 kişi de 18 Eylül 1919 tarihinde Malta'ya geldi. Böylece adadaki sürgün sayısı 91'e ulaştı. Bu kişiler sürgün sürecinin ilk dalgasını oluşturuyordu.

Mithad Şükrü Bleda" İmparatorluğun Çöküşü" adlı eserinde Macit Bey'in de içinde olduğu 78 kişinin İstanbul-Bekirağa Bölüğü'nden Malta Adası'na sürgün yolculuğunu hikâyesini şöyle anlatmaktadır;

"28 Mayıs 1919 Çarşamba günü sabahın erken saatlerinde bir İngiliz ve bir Fransız subayı yanında birkaç er ile Bekirağa Bölüğü'ne geldi. Subayın elinde bir liste vardı. İsimleri okunan 64 kişi bir tarafa ayrıldık. Bu 64 kişiyi dışarda bekleyen kamyonlara bindirdiler. Beraberimize çok az eşya alabildik. Nereye gittiğimizi bilmiyorduk. Hepimizi garip bir korku sardı. Heyecanlı geçen bir saatlik bir şehir içi yolculuğundan sonra Tophane rıhtımına getirilmemiz içimizi biraz rahatlattı. İtiraf edeyim, yapılan ayırım hepimizde idama götürülüyor korkusu yaratmıştı. Rıhtımı gördüğümüz zaman rahatladık, zira sürgüne götürüldüğümüzü anlamıştık. Rıhtımda Prenses Ena adlı bir gemiye bindirildik. Bu gemi küçük ve eski idi. Gemide yeteri kadar kamara bulunmadığı için birçoğumuz güvertede yerlere oturduk. Bizim sürgüne gönderildiğimizin haberini alan ailelerimiz rıhtıma koşmuştu. Bir yandan bizi görmek diğer yandan da bize yiyecek, giyecek ve para vermek için sandallarla gemiye yanaşmışlardı. Ne varki silahlı askerler bu sandalları gemiye yanaştırmıyorlardı. Kadınlı, yaşlı ve çocuklu bu kalabalığın geliş sebepleri anlaşılınca getirdikleri eşyaları ve paraları bir subaya teslimi kararlaştırıldı. Bu subay birçoğumuzun eşya ve paralarını ailelerimizden aldı. Bizler yolculuk boyunca ne kadar beklediysen de elimiz boş kaldı. Çünkü bu subay paraları cebine atmıştı. Bu konuda bazılarımız itiraz edip ilgili makamlara dilekçe verdik de bir sonuç alamadık. On saatlik bir beklemeden sonra Prenses Ena adlı gemi İstanbul'dan hareket etti.

27 Şimşir ,a.g.e,s.95.

28 Şimşir ,a.g.e,s.106-110

Mondros Adası'na vardığımız zaman akşam karanlığı basmak üzere idi. İki yanımızda savaş gemileri yer aldı ve bizim gemi burada durmak için demir attı. Sandallarla birkaç subay bizim gemiye gelerek gemi komutanı ile görüşme yaptı. Hepimiz bu görüşmenin sonucunu merakla bekliyorduk.

31 Mayıs 1919 Cumartesi sabahı hepimizi geminin güvertesine topladılar. Bir saatlik bir beklemeden sonra gemi komutanı geldi. Komutan elindeki listeyi okudukça ismi geçenlerin ayrılmasını istedi. On iki kişinin ismi okundu ve bunlar Mondros Adası'nda kaldı. 2 Haziran 1919 tarihinde de sürgün gemisi Malta adasına ulaştı"²⁹.

Ahmet Emin Yalman "Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim" adlı eserinde Malta sürgünlerinin yolculuğunu şöyle anlatır;

"28 Mayıs 1919 günü akşam saat altıda vapur yola çıktı. Kamaralara yirmi sekiz kişi yerleştirildi. Geri kalan kırk kişi de güverte ve ambarlara oturtuldu. Nereye gidildiğinin kimse farkında değildi. Malta konusunda ortada bir rivayet dolayıyordu. Ertesi günü İstanbul gazeteleri Bekirağa Bölüğü tutuklularının Prenses Ena gemisiyle yola çıkarıldığını yazınca okuyucuların çoğu kötümser havaya kapılmışlar ve bu yolculuk haberinden bir matem havası çıkarmışlardı. Hiçbir yerden gidilen yer konusunda bilgi almam mümkün değildi.

29 Mayıs 1919 günü gemi birden bire döndü. İyimserler derhal bir ümide kapıldı, "Sürgüne yollanmamız kötü bir etki bıraktı, bizi geriye gönderiyorlar" diyenler oldu. Biraz sonra telsizden geminin Mondros'a çağrıldığı anlaşıldı. Akşamüstü kara görüldü. Saat 5.30'da vapur Mondros Limanı'na demirledi. Sandallarla subaylar geldi. Kumandanla uzun uzun konuştu. Her dakika ne olacak diye bekledik. Gece oldu, kesin bir şey öğrenemedik.

31 Mayıs 1919 Cuma sabahı saat 7'de tüm yolcuların güvertede beklemesi istendi. Netice anlaşılacak diye herkes güverteye koştu. Nihayet kumandan geldi. Prens Sait Hilmi Paşa, Abbas Halim Paşa, Eski Hariciye Nazırı Halil Bey'in de aralarında olduğu 12 kişiyi ayırdı. Bunların neden ayrıldığını anlayamadık. Buna birçok manalar yüklendi. Bekirağa Bölüğü'nde iken bazılarının idamı kararlaştırıldığı dair haberler alınmış ve bazı isimler söylenmişti. Bunların büyük kısmı Mondros'a çıkmıştı. Acaba mahkeme bitince asılmak üzere geri İstanbul'a mı gönderilecekti. Ancak daha sonra yola devam ederek Malta Adası'na vardık"³⁰.

E-Ermeni Tehciri Nedeniyle Macit Bey'in Malta'da Yargılanması Meselesi

Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından yürütülen soruşturmalar sonucu bir milyon Ermeni'nin savaş ve tehcir nedeniyle ölümünden sorumlu kişilerin Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde yargılanmasına 5 Şubat 1919 tarihinde başlandı. Ancak yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı yargılamaların amacına ulaşamaması üzerine İngilizler Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluları Malta Adası'na göndererek yargılamaları burada

²⁹ Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921), Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul,2003,s.239-240.

³⁰ Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1, 1882-1922, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdiç, Pera Tur ve Tic. AŞ Yay. İstanbul,1997,s.524-529.

Sevr Antlaşması hükümleri gereğince kurdukları kendi Askeri Mahkemelerde yapmak istedi (Madde226-227. 28 Mayıs 1919 tarihinden itibaren de Bekirağa Bölüğü'nden birçok tutuklu Malta Adası'na gönderildi. Bu sanıklar arasında Yüksek Komiserliğin hapisliklerinin sürdürülmesi ve zamanı geldiği zaman mahkemeye çıkarılması gereken sürgünler arasında bulunan 2704 nolu Divan-ı Muhasebet Mümeyyizi Macit Bey de vardı. Buradaki yargılamada İngilizler Askeri Mahkemesi'ne İstanbul'dan gönderilen deliller yeterli gelmedi (Madde 228-230). Çünkü bunların hepsi bir ihbar veya kulaktan dolma bilgiye dayanan iddialardı. Nitekim bu durum 29 Temmuz 1921 tarihli Kraliyet Savcılığı'nın raporuna şöyle yansdı; Bu kişilerle ilgili şimdiye kadar yaptıkları fiillerin doğruluğu hakkında şahitlerden yazılı bir vesika alınamamıştır. Herhangi bir şahit bulunabileceği de şüphelidir. Delil olarak gösterilen hususlarda daha açık bilgiler temin edilmedikçe kraliyet savcılığı, tetkikine sunulan olayların herhangi birisinin başarıya ulaşacağı konusunda bir mütalaa beyan etmeye imkan görmemektedir. Yani Ermeni kırımını iddiası ispat edilemedi. İngilizlerin iki yıllık delil arama çabası sonuçsuz kaldı. Bu durum üzerine İngilizler son bir umut olarak Amerika Birleşik Devletlerine başvurarak 31 Mart 1921 tarihinde Lord Gürzon İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne bu konuda bir telgraf çekti. Fakat Washington Büyükelçisi bu telgrafa şöyle cevap verdi; Ermeni sürgünü ile ilgili Amerikalıların elinde birçok belge var, ancak bu belgeler olaylara karışanlarla ilgili değil, suçların işlenişine ilgilidir. Bu belgelerin, Malta'da Tutuklu bulunan Türklerin kovuşturulması için yeterli delil olacağı konusunda kuşkuluyum. Bu cevap ile İngiliz hukuk kurumları İngiliz politikasının iflas ettiğini ortaya koydu³¹.

F-Macit Bey'in Malta'da Sürgün Hayatı

Ermeni tehcirinde görev almak, İttihat ve Terakki Partisi üyesi olmak, I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri askerlerine kötü muamelede bulunmak ve Mondros Mütarekesi'ne muhalif olmak gibi nedenlerle İstanbul'dan Malta Adası'na sürülen yaklaşık 150 kişi İngiliz idaresi altında aile ve vatan hasreti çekerek iki yıldan fazla zaman geçirdiler. Bu zaman zarfında Malta sürgünleri bazen spor yaptı, bazen aileden gelen mektupları cevapladı, bazen aralarında vatanın kurtuluşu için tartışma yaptı, bazen de kaçış planları hazırladılar.

Ahmed Emin Yalman "Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim" adlı eserinde Malta sürgünlerinin adada geçen yaklaşık iki buçuk yıllık yaşamlarını şöyle anlatır;

" 2 Mayıs 1919 tarihinde Prenses Ena gemisi Malta Limanı'na girdi. Vapur demir atınca herkesi Güverteye topladılar. Malta'nın o kızgın güneşi altında bekleme başladı. Hiç şüphesiz Malta Hükümeti'ne Türklere kötü muamele etmeleri emir edilmişti. Varış günü akla gelebilecek her türlü eziyet yapıldı. Vapurdan İngiliz askerleri indikten sonra adi bir yük mavnası geldi. İlk önce yolcular sonra da onların eşyaları mavnaya yüklendi. Vatandaşlar bir saat kadar mavnada ayakta bekledikten sonra bir römorkör geldi. Bu römorkör mavnayı çekip kıyıdaki yüksek bir kale duvarının dibine yanaştırdı. Tutuklular birer birer çıkarılarak duvarın dibine sıralandı. Sonra bir manga İngiliz askeri gelerek bizlere karşı nişan aldı. Gözlerini kapayıp ölümü bekleyenler biraz sonra ölümün gelmediğini görünce gözlerini aralayarak İngiliz erlerine baktılar. Nişan durumu değişmişti. Bütün bu hareket

31 Gürün, a.g.e,s.316-317; Şimşir, a.g.e,s.240-243; Yeghiayan ,a.g.e,s.360-397 , Akın, a.g.e,s.96-98; Meray-Olcal,a.g.e,s.157-158

şeytanca bir işkenceden başka bir şey değildi. Biraz daha güneş altında bekleddikten sonra eşyalar bir kamyona yüklendi.

Bizler yarım saat yürüdükten sonra bir kale duvarı önüne vardık. Burası mevki sahibi insanların yatacağı yerden ziyade bir mezara benziyordu. Nitekim “Salvator Kalesi” denilen bu yer sonradan şifa kabul etmez delilere mahsus bir tımarhane ve mezar diye kullanılmıştır.

Eski bir demir kapıdan geçildikten sonra kapılar tutukluların arkasından kapandı, büyük bir koğuştta bir saat kadar beklendi. Sonra bir subayla bir doktor geldi, sürgünleri beşer veya altışar kişi olarak odalara ayırdılar.

Korkunç merhalelerden sonra “Salvator Kalesi”ne yerleştirilen vatandaşlar koğuş grupları itibariyle şöyle taksim olmuşlardı.

1.Grup; Şeyhülislam Hayri Efendi, Eski Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Eski Adliye Nazırı İbrahim Bey, Erzurum Valisi Sabit Bey, Süleyman Numan paşa ve Vehip Bey

2.Grup; Dahiliye Nazırı Fethi Bey, Eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat, Eski Aydın Valisi Rahmi Bey, Hüseyin Cahit Bey, Eski Adana Valisi Cevdet Bey

3-Grup; Valilerden Muammer, Memduh, Ahmet, Zekeriye Beyler, Enver Paşa'nın Babası Ahcı Ahmet Paşa, sivas İttihat ve Terakki Müfettişi Gani Bey

4-Grup; İstanbul Milletvekili ve Kalem Dergisi sahibi Salah Cimcoz, Posta ve Telgraf Umum Müdürü Sabri, Eski Mebuslardan Sudi ve Rıza Beyler ve Übeydullah Efendi

5-Grup; eski Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey, Eski İstanbul Merkez Kumandanı Albay Cevat Bey, Yarbay Mümtaz Bey, eski Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, Eski Kastamonu Mebusu Dr. Fazıl Berki Bey

6-Grup; İttihat ve Terakki Umumi Merkezi Üyelerinden Rıza ve Atf Beyler, İttihat ve Terakki Temsilcilerinden Hamal Ferit Bey, Mebus Hüseyin Kadri Bey, Polis Umum Müdürü Tefik Hadi Bey, İzmir Belediye Başkanı Şükrü Kaya, eski Merzifon Kaymakamı Faik Bey, İzmitli Hoca Rifat Efendi, iskan umum Müdürlüğü Dairesi Şeflerinden eli Necdet Bey, Karslı İbrahim, Mehmet Bey ve Divan- Muhasebat Mümeyyizlerinden Macit Bey

İlk gün Malta sürgünlerine Salvator Kalesi'nde bir lokma su ve ekmek vermediler Ekmek ve su isteyenlere sürgünlere Salvator Kalesi'nde hiçbir hazırlık yapılmadığı söylendi. Sürgünler ceplerindeki birkaç kuruş parayla bile su ve yiyecek bulamadı. Bunun üzerine herkes çantasında ekmek ve peksimet olarak ne kaldıysa onunla idare etmeye çalıştı. İkinci gün ise sürgünlere kovalar içinde koyu renkli şekerli sulu bir şey getirdiler. Bunun çay olduğunu söylediler ve kepeçler içinde bunu sürgünlere dağıttılar.

Malta sürgünleri için Salvator Kalesi'nde gayet kötü şartlarda yeni bir hayat başladı. Bunun en esaslı noktası bir tarafta baskı ve hakaret diğer

tarafı da her türlü kötü şartlara ve baskıya karşı isyandı. Salvatorlular mezara benzeyen boşucu bir havaya, yetersiz yiyeceğe, taş gibi yataklara, doktor ve ilaç yokluğuna, ellerinden paraları alınarak parasız bırakılmalarına ve dış dünya ile her türlü irtibatın kesilmesine isyan ediyordu. Bu isyan duygularında herkes hem fikirdi. Ancak kale kumandanına, valiye ve Türk vatandaşlarının haklarını koruma konusunda memur kılınan İsveç Konsolosuna yazılan mektuplarda bu isyan şeklinin belirtme konusunda görüş ayrıcalığı vardı. Bir grup sürgün şikayetleri belirtme konusunda itidalli davranılmasını savunurken diğer grup istediğimiz gibi davranır ve istediğimiz yere yönetimi şikayet ederiz diyordu.

Bir süre sonra aralarında Canbolat Bey'in ve Hüseyin Cahid Bey'in olduğu ateşli grup her gün valiye ve İsveç Konsolosuna şikayet mektuplar yağdırmaya başladı. Bunlar bir derece etkili oldu. İsveç Konsolosu gelip şikayetleri dinledi. Bunun üzerine haftada bir defa iki lira para dağıtılmasına, ihtiyaçlar için bir bakkal dükkanı açılmasına, her koşuza hizmet eri verilmesine ve hasta esirlere İngiliz Hükümetince ilaç dağıtılması kararı alındı. Fakat ateşli grup şikayetlerine devam edince Vali şikayet mektuplarını kabul etmeyeceğini bildirdi.

Salvator Kalesi'nde geçeceği cehennem azabi içinde geçiren sürgünler sabahı dört gözle bekliyordu. Kalede gece ışık yakmak yasak olduğu için sürgünler gece türlü haşeratla mücadele ediyordu. Kalenin gerek içinden gerekse bahçesinden sadece gökyüzü görünüyordu. Kalenin rutubetli soğuşundan kurtulup sabahleyin bahçeye çıkıp güneşi görmek hoş bir şey oluyordu. Bahçenin etrafında bir havuz vardı. Türk esirler saatlerce bu havuzun etrafında dolaşıyordu.

Salvator Kalesi'nde bazı sürgünler zamanlarını spor yapmakla veya lisan öğrenmekle geçirirken bazı sürgünler de ailelerinden gelen mektuplara cevap yazmakla geçiriyordu. İşte bunlardan birisi de Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey idi. Macit Bey kalede ailesinden en çok mektup alan birkaç kişiden birisiydi. Bu nedenle günün çoğunu bunlara cevap yetiştirmekle geçiriyordu"³².

"Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri" adlı eserinde Malta'da Macit Bey'in de şahit olduğu bir kutlama olayını şöyle anlatılır;

8 Ağustos 1920 günü Malta'da büyük bir yortu vardı. Bu yortu nedeniyle şehirde tüfekler, fişekler atılıyor ve mızıklar çalıyor. Bu eğlencenin ve kutlamanın "Turgut Reisin şehit edildiği" gün olduğu için yapıldığı söyleniyordu. Bu kutlamaya şahit olanlardan birisi de adadaki sürgünlerden Macit Bey idi. Macit Bey; Polvarista'ya yakın bir kilisede büyük bir donanma yapılmış, bir yeşil Osmanlı sancağı yere serilmiş, üzerine bir kadın heykeli ayaklarını basıyor-Malta bu suretle Türklerin hücumundan kurtuluyor, diye anlatmıştı"³³.

"Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları Ali Çetinkaya" adlı eserde Ali Çetinkaya Malta'dan İstanbul'a gönderdiği mektuplarda, Malta Adası'nda sürgün hayatı yaşayan Macit Bey de dahil kişilerin yaşadıkları zorluklarla ilgili şunları yazmaktadır;

32 Yalman, a.g.e, s.529-532.

33 Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Milli Mücadele Günlükleri (1909-1922),Hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2015,s. 2015: 576.

“Bizler burada iyiyiz. Haftada bir iki mektup İngiliz Sefarethanesi vasıtasıyla bizlere gönderiniz. Zarfın üzerine Fransızca yazınız... Burada bizim paralar geçmiyor. İngiliz Lirası geçiyor. Benim yanımda kafi miktarda bizim paradan var ise de faydasız. İstanbul’da piyasada bizim para ile İngiliz Lirası dört yüz kusura kuruştur. Bana on İngiliz Lirası çevirip gönderiniz. Fakat Para taahhütlü zarflara konulmak üzere İngiliz postanesine verilmelidir. Sefarethaneye para teslim edilmesinin uygun olmadığını burada söylüyorlar. Yalnız adi mektuplar sefarethane vasıtasıyla gönderilmelidir”

34.

G-Macit Bey’in Malta’dan Kaçışı

Malta sürgünleri bir süre geçtikten sonra burada hem kendilerine yeni bir hayat kurdular hem de tekrar Anadolu’ya dönmek için farklı planlar yapmaya başladılar.23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da TBMM açılması adada Milli Mücadeleyi destekleyen kişilerin kaçma ruhunu daha da kamçıladı. Nihayet İttihat ve Terakki Partisi’nin eski nazırlarından Kara Kemal’in hazırladığı bir plan dâhilinde Malta Adası’ndan 15 kişi 6 Eylül 1921 tarihinde kaçarak değişik yollardan Anadolu’ya ulaştı. Bu kaçanlar arasında Macit Bey de vardı.

Ali İhsan Sabis “Harp Hatıralarım” adlı eserinde Malta Adası’ndan Macit Bey de dâhil 15 kişinin Anadolu’ya kaçış hikâyesini şöyle anlatır;

“23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da TBMM açılarak Anadolu’nun Milli Mücadele ilan olunduktan sonra artık bende de Malta’dan kaçarak Anadolu’ya iltihak etme fikri uyandı. Ancak Malta’dan kaçabilmek çok zor olduğu için bunun çeşitli çarelerini araştırmaya başladım.

Rauf Bey’in Malta’ya gelmiş olması bana ondan yararlanma fikrini doğurdu. Çünkü Malta’nın bir ada olması kaçmak için bir denizcinin bilgi ve tecrübesinden yardım görmeyi gerektiriyordu.

Anadolu’da Milli Mücadele başarı gösterdikçe İngilizler Malta’da bizleri biraz daha serbest bırakmaya başladı. Bu bağlamda yaz aylarında denize girmeye ve şehirde dolaşmaya başladık. Bu şehir turu izinlerinde yavaş yavaş Maltalılarla da ilişki kurmaya başladık. Deniz kıyılarında gezerken sandallara biniyorduk. Bu arada pasaportsuz vapurlara binmenin yollarını aradık. Benim gibi kaçmak isteyen başkaları da vardı. Bunların bir kısmı Ermeni tehciri ile ilgili görüldüklerinden (Macit Bey gibi) idam edilmekten kurtulmak için kaçmak istiyorlardı. Ben, Rauf, Kara Vasıf, Galatalı Şevket, Macit Bey gibi kişiler Milli Mücadeleye iştirak için uğraşıyordu.

Nihayet İttihat ve Terakki nazırlarından Kara Kemal’in Komiteci ruhu imdadımıza yetişti. Ermeni meselesi ile ilgili görülen valiler bir araya gelip aralarında para topladılar ve Basri adında eski bir İttihatçının dışardan işbirliği yapması sayesinde bir kaçma planı hazırladılar. Beni de Anadolu’daki Milli Mücadeleye iştirak ile vatana ve millete faydası dokunacak bir kumandan olarak aralarına aldılar. Hareketten bir gün önce bana bu planı anlattıkları zaman sevinçten ağladım.

34 Ali Çetinkaya, *Malta’dan Mefharet Hanım’a Sürgün Mektupları Hazırlayan*: Oktay Şimşek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2015,s.7.

5 Eylül 1921 Pazar günü bizi kurtaracak Tricotti adlı küçük bir İtalyan kaçakçı nakliye gemisi Malta'ya geldi. Bu gemi Tunus'tan yüklediği sığırları Malta Adası'nda askeri bir liman olan Marsa Siroco'ya boşalttı. Bu askeri liman ile diğer ticari liman arasında Valetta adlı bir şehir vardı. Bu işlemden sonra gemi 6 Eylül 1921 Salı akşamı Napoli'ye hareket etmek üzere evraklarını vize ettirdi. Biz de aynı gün kamptan izinli çıkarak önce Valetta şehrini dolaştık sonra da 16 arkadaş üç kafile halinde Tricotti gemisine bindik. Bu binme işlemi sırasında bizlere Kara Kemal, eski İttihatçılardan ve emekli süvari zabiti Basri Bey ve yerli polis kıyafeti giymiş Maltalı bir gencin çok faydası oldu.

Birinci Kafile: Ali İhsan Paşa, Ahmet Bey, Nevzat Bey, Sabit Bey, Necmi Bey

İkinci Kafile: Mahmut Kamil Paşa, Bedri Bey, Nevzat Bey, Gani Bey, Faik Bey

Üçüncü Kafile: Memduh Bey, Muammer Bey, Tahsin Bey, Şükrü Bey, Macit Bey

Kara Kemal Malta'daki işleri tanzim ettikten sonra en son gemiye o bindi. İlk kafile olarak gemiye bindiğimiz zaman bizi geminin kış ambarına attılar. Kaçakçı gemisinin 200 metre yakınında İngiliz gemisi vardı. Ambar kapağının üzerine muşamba çekildiği için hiç hava alamadık. Bu nedenle içimizden terleyenler, of, ah çekenler ve heyecandan hızlı hızlı soluyanlar çok oldu. Daha sonra diğer kafileler de geldi. Burada havasızlıktan hepimiz diri diri mezara sokulmuş gibi olduk.

6 Eylül 1921 akşam saat 7'de gemi demir aldı ve hızla limandan uzaklaştı. Hava karardı. Malta hayallere karıştı. Bizi kış ambarından çıkardılar ve baş ambara geçtik. Orada patatesten hazırlanmış yemekleri yedikten sonra uykuya daldık. Biraz sonra ortalık ağardı. Sicilya sahili sislerin arasından fark edildi.

7 Eylül 1921 Çarşamba sabahı Sicilya Adası'nın doğu sahillerine ulaştık. Arık İtalyan karasularında idik. Nihayet Mesina Boğazı'na girdik. Akşamüzeri ortalık kararınca Messina şehrinin karşısında küçük bir kasabanın limanına yanaştık.

Bizi Malta'dan kaçakçı gemisine bindiren Maltalı kılavuz başka bir İtalyan Gemisi ile buraya gelmiş ve bizi burada karşıladı. Maltalı kılavuz gemiden bir kaçakçı kayığına bizi bindirerek şarkılar eşliğinde güya gezmeden geliyormuş bir havada kıyıya çıkardı.

Karaya çıktığımız şehirden saat dokuzda trene binecektik Ancak treni kaçırdık. O gece pis bir otelde yattık. Sabah olunca vapur iskelesine giderek trenleri Messina şehrine geçiren bir vapura bindik. Vapur Messina'dan sonra Regio şehrine gitti. Orada karaya çıkarak Napoli'ye giden bir trene bindik. 8 Eylül 1921 akşamı Napoli'ye vardık. Orada tren değiştirerek Roma trenine bindik. 9 Eylül 1921 Cuma günü sabah saat 10'da Roma'ya vardık. Maltalı kılavuz Napoli'de bizden ayrıldığı için oradan sonraki hareketleri Basri Bey idare etti. Basri Bey Roma'da hepimizi otel ve pansiyonlara yerleştirdi.

10 Eylül 1921 Cumartesi günü hemen resim çektirip pasaport hazırlamaya başladık. Ben hemen Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmak istiyordum. Roma'da iki Türk Sefareti vardı. Birinde İstanbul Hükümeti'nin Sefiri Osman Nizami Paşa diğ erinde ise Ankara Hükümeti'nin Sefiri Cami Bey idi. Cami Bey bizim yattığımız yerlere kadar gelerek bizi ziyaret etti”³⁵.

Bu arada 15 Eylül 1921 günü İtalyan Hariciye Nazırı, Ankara'nın Roma Sefiri Cami Bey'e, İngilizlerin firar olayını haber aldıklarını ve firarilerin nerede olduklarını sordu? O da “Hepsi geldiler ve durmayıp Almanya'ya gittiler” cevabını verdi. Gerçekten de Ali İhsan paşa dışında Macit Bey de dahil olmak üzere 15 kişi Roma'dan Almanya'ya geçti ve oradan Anadolu'ya geçerek Milli Mücadeleye katıldılar³⁶.

22 Haziran 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti vatanın ve milletin yüce menfaatlerine karşı fiil ve harekette bulunmaktan dolayı Malta Adası'nda tutuklu bulunanların maaşlarının son ödeme tarihinden itibaren kesildiğini, duyurmuştu. Maaşı kesilenler arasında Macit Bey de vardı (Peyam-ı Sabah Gazetesi,23 Haziran 1920). Ankara Hükümeti, Malta Adası'nda sürgünde iken İstanbul Hükümeti tarafından maaşı kesilen Macit Bey'e 18 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya gelerek Milli Mücadeleye katıldığı için maaş bağlayarak onun maddi mağduriyetinin giderilmesini sağladı³⁷.

Sonuç

XIX. Yüzyılın son çeyreğ inden itibaren Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul eden olaylardan birisi Ermeni Meselesi oldu. Ermeniler, Ermeni Kilisesi'nin kışkırtması ve Batı Devletlerin desteğ i ile Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettiler ise de amaçlarına ulaşamadılar.

II. Meşrutiyetin ilanı ile bir süre sessiz kalan Ermeniler I. Dünya Savaşı'nın başlamasını fırsat bilerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir taraftan Ruslar ile işbirliğı yaparak Osmanlı Ordusu'na karşı savaştı diğ er taraftan da bağımsızlıklarını kazanmak için masum Müslüman-Türklere karşı zalimce katliamlara girişti.

Dönemin Osmanlı Hükümeti savaş durumunu göz önüne alarak bölgedeki sivil halkı Ermeni katliamlarından korumak için bazı tedbirler almak durumunda kaldı. Bu bağlamda 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni isyanlarını organize eden Ermeni dernekleri kapatıldı ve bunların üyeleri tutuklandı.27 Mayıs 1915 tarihinde de tarihe “Ermeni tehciri” olarak geçen “Zorunlu Ermeni Sevk ve İskân Kanunu” çıkarıldı. Bu kanun çerçevesinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde olaylara karışan Ermeniler yine bir başka Osmanlı Devleti toprağı olan Suriye Bölgesi'ne göç ettirildi.

Bu çalışmamıza konu olan Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey de Erzurum Vilayetine bağlı Erzincan Sancağ ındaki Ermenilerin Suriye, Urfa ve Musul'a güvenli bir şekilde sevk ve iskânında görev alan devlet memurlarından birisi idi. Ancak daha sonra Macit Bey işgal güçlerinin baskısı ile İstanbul Hükümeti tarafından tehcir sırasında Ermeni mallarını yağmalama ve asayışı bozma gibi iddialar üzerine tutuklanarak Bekirağ a Bölüğüne hapis edildi. İzmir'in işgali üzerine Macit Bey hakkında iddianame hazırlanmasına rağmen

35 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım,5.Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul,1993,s.73-82.

36 *DH.KMS 61-2/22*.

37 B.C.A.030.18.01.01.4.45.3.

İstanbul'da yargılanamadan Malta Adası'na sürgün edildi. İngilizler Malta Adası'nda Macit Bey ve arkadaşlarını kendi mahkemelerinde yargılamak istedi ise de hem İngiltere hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin elinde Ermeni Tehciri konusunda güçlü delil olmadığı için yargılama işlemini gerçekleştiremedi. Yaklaşık iki buçuk yıl Malta Adası'nda kalan Macit Bey İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin Ermeni Tehcirinden dolayı suçlanan ve Milli Mücadele taraftarı 15 kişi için hazırladığı bir kaçma planı sonucu buradan İtalya'ya oradan da Almanya'ya kaçtı. Almanya'dan da Ankara'ya ulaşarak Milli Mücadele'ye katıldı. Macit Bey gibi Malta'dan kaçan bu 15 kişiye Ankara Hükümeti önce maaş bağladı sonra da yeni hükümetin çeşitli bakanlıklarında görevler verdi. Macit Bey de Sayıştay Başkanlığında görev aldı. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa bir taraftan hem Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey gibi Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey'e de sahip çıkarak Ermeni meselesindeki tavrını ortaya koymuş oldu hem de bir nevi iade-i itibarda bulunmuş oldu.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri:

DH. SAİD d.00170

BEO.004232.317375.002

DH. KMS 61-2/22

B.C.A.030.18.01.01.4.45.3

2-Sürelî Yayınlar

Peyam-ı Sabah Gazetesı,23 Haziran 1920

3-Kitap ve Makaleler:

Akça, Bayram (2007). *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Akın, Rıdvan (2014/1). "İttihat ve Terakki Hükümetleri' nin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt I*, İstanbul.

Armaoğlu, Fahir (1992). *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt. I,1914-1980*,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Bakar, Bülent (2009). *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Bayur, Yusuf Hikmet (1989).*Türk İnkılabı Tarihi, Cilt. II/3 Türk Tarih Kurumu*, Ankara.

Belgelerle Ermeni Sorunu (1992). Genelkurmay, ATASE Yayınları, Ankara.

Bilgi, Nejdî (1997). *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir.

Bostan, Hanefi (1992). *Said Halim Paşa*, İstanbul,1992.

Çetinkaya, Ali (2015). *Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları Hazırlayan: Oktay Şimşek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Ermeniler: Sürgün ve Göç (2004). Haz. Hikmet Özdemir v. d, Türk tarih Kurumu, Ankara.

Gökbilgin, Tayyip (1959). *Millî Mücadele Başlarken, Cilt. I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Göyünç, Nejat (1989). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul.

- Gürün, Kamuran (1988). *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kevorkian, Raymond (2015). *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kuruluştan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi 1862-1923, T.C Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yılı Dönümü Yayınları, Ankara,2012,
- Meray,Seha L.- Olcay, Osman (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması ile ilgili Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)*, (2003). Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul
- Okyar, Fethi (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul.
- Sabis, Ali İhsan (1993). *Harp Hatıralarım,5.Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Milli Mücadele Günlükleri (1909-1922),Hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2015.
- Şimşir, Bilal (1985). *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Türkgeldi, Ali Fuat (1987). *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih kurumu, Ankara.
- Yalman, Ahmed Emin (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1, 1882-1922*, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, Pera Tur ve Tic. AŞ Yay. İstanbul.
- Yeghiayan, Vartkes (2007). *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı" Türk Savaş Suçluları "Dosyası*, Türkçesi: Jülide Değirmenciler, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul.